

FRA BOGRULLER TIL BIBELBOG

KNUD JEPPESEN

Kanonproblematikken, som er tema for dette årsmøde, er velvalgt, men vi kan selvfølgelig kun komme ind på enkelte aspekter heraf. Sagen diskuteres indgående i dele af den internationale faglitteratur,¹ og det er naturligvis en god grund til, at vi også tager emnet op. Diskussionen ligger i logisk forlængelse af den metode eller trend, der var aktuel for nogle år siden, den såkaldte *canon criticism*, som vakte genklang mange steder.² Mange forskere blev begejstrede for, at det nu syntes legitimt at koncentrere sig om *the final form* i stedet for at bruge tiden på at opdage indtil da ukendte historiske og religionshistoriske lag bag bibelteksterne.

Min hovedinteresse i kanonproblematikken er forskellen mellem den hebraiske kanon og de forskellige udgaver af kanoniske Gammel Testamente blandt de kristne kirker. Det er nemlig et væsentligt problem ved en *canonical reading*, at man er nødt til at have en klar definition af, hvilken kanon man læser, før man går i gang; man bør ikke tale om *the final form* uden at være bevidst om, hvilken endelig udgave, man beskæftiger sig med.³ Det er ikke det samme, om ens kanon er en ortodoks, en romersk-katolsk eller en protestantisk bibel, eller om man læser Biblia Hebraica eller et Gammelt Testamente fra en kristen bibel. Denne uklarhed, der er indbygget i de omtalte metoder, tror jeg, er medvirkende årsag til, at kanonproblematikken tages op nu i forskellig sammenhæng. Blot som et eksempel kan jeg nævne, at den sidste bibelforsker, jeg havde en slags vejledersamtale med, mens jeg var i Jerusalem, var en jøde, der er konverteret til katolicismen, og som i dag er jesuit. Han ville tale med mig, fordi han just ville lave en ph.d.-afhandling om det emne, jeg taler om i dag.

1.

Men lad mig begynde et helt andet sted. Da jeg i sin tid begyndte som amanuensis i GT ved Århus Universitet for snart fyrré år siden, var der som bekendt ikke noget, der hed fotokopier; skemaer og lignende måtte formidles via tavlen. Noget af det, jeg skematiserede på den måde, og som jeg gerne havde kopieret, var en sammenligning mellem teksternes rækkefølge i Biblia Hebraica, som er afspejlet i den af F. Buhl redigerede oversættelse fra 1910, og den autoriserede danske Gammel Testamente, dengang i den autoriserede udgave fra 1931. Jeg markerede naturligvis i de to lister over skrifter, som jeg skrev på tavlen, at der var forskellige dispositioner i de to udgaver, og at BH er tredelt, hvor GT er firedelet. Fra *Tanak*, Loven, profeterne og skrifterne, er vi gået over til Mosebøgerne, de historiske skrifter, den poetiske litteratur eller visdomslitteraturen og endelig profeterne:

-
1. Jeg nøjes med her at henvise til to relativt nye essaysamlinger, hvor man kan finde yderligere litteraturhenvisninger: L.M. McDonald and J.A. Sanders (eds.), *The Canon Debate*, Peabody, Mass.: Hendrickson Publishers 2002, og J.-M. Auwers and H.J. de Jonge, (eds.) *The Biblical Canons*, BETL CLXIII, Leuven: University Press 2003.
  2. Jeg var selv meget optaget af B.S. Childs, *Introduction to the Old Testament as Scripture*, London: SCM Press 1979, da den udkom, og jeg skrev bl.a. en anmelderartikel om den, "Mellem isagogik og teologi. Om B.S. Childs' gammeltestamentlige indledning", *DTT* 45 (1982), 165-176. Senere hen blev jeg klar over, at der var en række problemer knyttet til Childs' tilgang til teksterne.
  3. Se fx J. Barton, "Looking back on the Twentieth Century. 2. Old Testament studies", *Exp Tim* 110 (1999), 348-51.

TANAK / BH:

Lov
 / Profetisk historie
 Profeter
 \ Profetisk profeti
 Skrifterne

LUTHERSK GT:

Mosebøger
 Historiske bøger
 Visdom og poesi
 Profeterne

Jeg kan ikke huske, om der på et af de adskillige hold, jeg havde i de år, var en opvakt student, der stillede det relevante spørgsmål om, hvordan man i historiens løb var nået fra det ene til det andet. Men jeg er temmelig sikker på, at hverken de historiske, religionshistoriske eller teologiske problemstillinger i denne udviklingshistorie, blev behandlet bare nogenlunde tilfredsstillende. De studerende tog forskellen til efterretning som noget, der skulle læres til eksamen, og jeg selv gjorde mig heller ikke dybere tanker herom. Jeg nævnte velsagens Septuaginta, Vulgata og Luthers bibeloversættelse, som stationer på vejen fra det ene til det andet; men jeg er ikke en gang sikker på, at jeg fx fik det gjort klart, at Luther beholdt dispositionen i Vulgata, selv om han udelod apokryferne og oversatte de hebraiske tekster. Det er først langt senere, at jeg er begyndt at beskæftige mig med de problemer, der knytter sig til kanondannelsen. Jeg læste teksterne, og så var det mig sådan set ligegyldigt, om og hvordan nogle mennesker betragtede dem som kanoniske.

Det første skub til at se på de her omtalte problemer var Mogens Müllers irriterende påstand om, at vi skulle diskutere Septuaginta (LXX) med ham, den gang vi i halvfjerdsene og firserne oversatte bibeltekster fra hebraisk til dansk som forarbejde til en ny autoriseret bibeloversættelse af 1992. For mit eget vedkommende udmøntede mødet med Müllers synspunkter sig senere i en artikel på dansk og engelsk, som var en diskuterende anmeldelse af hans ”Kirkens første Bibel” (1994) og den engelske oversættelse heraf.⁴

Men det helt afgørende skub til at tage denne problematik op fik jeg, da jeg i 1999 blev vicerector ved et institut, hvor rektors katolske bibel var større end vicerectors lutherske bibel. Sagt med andre ord: da jeg i mit nye embede, hvor jeg havde det videnskabelige ansvar for først og fremmest bibelfagene, kom til at undervise studerende (som vi på dansk ville kalde kandidater) af forskellige konfessioner, nationaliteter og uddannelser, indså jeg, at jeg havde et problem med hensyn til det, vi tilsyneladende entydigt kalder Bibelen. Som indfaldsvinkel valgte jeg en slags kanonisk læsning, begyndende med en ikke særligt filosofisk baseret holistisk bibelopfattelse, som jeg mente disse for de flestes vedkommende kirkeligt uddannede mennesker kunne tilslutte sig med deres forskellige baggrund. Men jeg var ikke kommet ret langt i mine overvejelser og forberedelser, før spørgsmålet rejste sig, hvilken bibel skulle jeg læse under en kanonisk synsvinkel? Den problematik inspirerede mig bl.a. til et af mine bidrag i *Dansk kommentar til Davids Salmer*.⁵

Når man sammenligner BH med det lutherske GT, ser det umiddelbart ud til, at det forholder sig på følgende måde. Man havde som udgangspunkt den tredelte BH, hvor Toraen eller Pen-

4. M. Müller, *Kirkens første Bibel. Hebraica sive Graeca veritas?*, Frederiksberg: forlaget Anis 1994. Eng. overs.: *The first Bible of the Church. A Plea for the Septuagint*. JSOTS 206, Sheffield: Sheffield Academic Press 1996. K. Jeppesen, ”Biblia Hebraica – et Septuaginta”, *DTT* 58 (1995), 256-266; Eng. overs.: *SJOT* 10 (1996), s.271-81.

5. Se K. Jeppesen, ”Salmernes bog blandt de bibelske bøger”, i: E.K. Holt og K. Nielsen (red.), *Dansk kommentar til Davids Salmer I*, København: Forlaget Anis 2002, 149-163, samt ”The Psalter in the Canon”, *HTR* 59 (2003), 793-810 (også trykt i Festskriftet til S.Ö. Steingrimsson, *ATSAT* 72, St. Ottilien: Eos 2002) og ”The Lord God has spoken, and who will not prophecy?” From Osee to Jonas in the Septuagint”, i: C. McCarthy and J.F. Healey (eds.), *Biblical and Near Eastern Essays. Studies in Honour of Kevin J. Cathcart*, JSOTS 375, London: Clark 2004, 105-117.

tateuken eller 1-5 Mos. er den første og vigtigste del; den midterste del falder i to markant forskellige afdelinger, som kan kaldes den historiske profeti og den profetiske profeti eller måske bedre den profetiske historie og den profetiske profeti. Tredje del, skrifterne, fremtræder umiddelbart som et konglomerat af poesi og visdoms litteratur, de fem bogruller, der er knyttet til jødiske fester, samt nogle historieværker.

Som slutresultat har vi det lutherske GT, der falder i fire dele, og denne firedeling går igen i en eller anden form i de forskellige kristne udgaver af GT.⁶ Der er sket en del ændringer; især er der flyttet bøger, der i BH hører hjemme i skrifterne over i de andre dele, især i blokken med historie, men det skal jeg ikke komme nærmere ind på her, bortset fra, at det skal nævnes, at fx Ruts Bog kunne flyttes ind i det deuteronomistiske historieværk, fordi den for de kristne ikke længere havde karakter af festlegende ved pinsefesten, men blev læst som en episode fra domertiden.

Umiddelbart ser det ud, som om hovedforskellen mellem jødernes BH og kristendommens GT er, at afsnittet med de profetiske skrifter i BH er hugget tværs over, og den profetiske historie er blevet isoleret fra den øvrige profeti. Det betyder sandsynligvis, at historiebøgerne med tiden blev læst som "rigtig" historie og ikke først og fremmest som opbyggelige eksempler fra historien om, hvad Gud har gjort ved sit folk i takt med deres overtrædelser af eller tilslutning til lovens bud. I den hebraiske bibel er historiebøgerne ikke skrevet for historiens skyld, men med henblik på, hvordan det skulle gå folket i fremtiden; just derfor blev det karakteriseret som profeti. Men tiden forud for Jesu tid, som den er beskrevet i GT, blev for de kristne en eller flere epoker i menneskehedens historie, og de læste ikke fortællingerne herom som en profeti til dem selv.

Desuden er den profetiske profeti eller de bøger, som vi ofte kalder "de egentlige profeter", blevet flyttet hen bagest i GT og suppleret med først og fremmest Daniels Bog. De profetiske bøger udgør nu bagvægten i GT og kommer til at danne overgang til NT. Evangelierne i begyndelsen af NT kan nu læses som især den egentlig profetis opfyldelse. Det er nærliggende at tro, at det er en del af drivkraften til, at de profetiske bøger står, hvor de står i en reformatorisk bibel.

2.

Men så enkelt er det jo ikke! For nu at begynde med det sidste, at et Gammelt Testamente slutter med profeterne, så har det ganske vist en del sandhed i sig. Men der kommer nogle ting på tværs, så man ikke kan skabe sig en simpel teori ud fra det forhold. Man må regne LXX som det væsentligste overgangsled fra BH til GT; jeg vil i denne sammenhæng kort karakterisere det som en jødisk oversættelse af BH's skrifter med diverse tillæg til græsk, udgivet af kristne og præget af deres syn på sammenhængen skrifterne imellem. Desværre er der ikke enighed om dispositionen i de traditionelt anvendte udgaver af LXX. Læser man efter Rahlfs' udgave,⁷ finder man, at LXX ganske rigtigt slutter med profetbøgerne, men man må så i første omgang se stort på, at de ikke står i samme orden som i det danske GT. Profeterne er "flyttet" til slutningen af GT, og de ender med noget af det mest apokalyptiske blandt GT's skrifter, Daniels Bog med udvidelserne, ikke mindst Bel og Dragen, der danner et godt overgangsled til NT.

Læser man derimod den i England klassiske udgave af LXX, Swetes udgave,⁸ har man en tekst, hvor den egentlige LXX-tekst slutter med de fire Makkabæerbøger. Man tør vel slutte, at Hieronymus kendte en tilsvarende LXX-udgave med en disposition, hvor profeterne og Makkabæerbøgerne stod sidst. Da han ved overgangen fra 4. til 5. århundrede ifølge traditionen producerede Vulgata et eller andet sted i Betlehem-området, benyttede han foruden en hebraisk tekst

6. Se mere om de følgende synspunkter i en kommende artikel, "Insider – not Outsider. A Plea for the Septuagint".

7. A. Rahlfs, *Septuaginta* I-II, Stuttgart: Privilegierte Württembergische Bibelanstalt 1935.

8. H.B. Swete, *The Old Testament in Greek according to the Septuagint* I-III, Cambridge: The University Press 1887ff.

også uden al tvivl en LXX-udgave. I hvert fald er Vulgatas GT nærmere LXX end BH med hensyn til rækkefølgen af skrifterne med profeterne til sidst, efterfulgt af Makkabæerbøgerne, som i Vulgata ganske vist kun er to.

Trods disse ujævnheder i traditionen tror jeg dog stadig, der noget om ideen, at da de kristne overtog den udvidede hebraiske bibel på græsk, satte de et kraftigt fingeraftryk på dispositionen. Det medførte efterhånden som sagt ovenfor, at de historiske bøger kom til at stå mere klart som just historiske, med konsekvens for den måde, de har været læst ned gennem kirkens historie og ikke mindst efter oplysningstiden. Desuden er der også antydning af en historisk rækkefølge af skrifterne i poesien og visdomslitteraturen, nemlig i rækkefølgen David, Salomon og de andre.⁹ Måske ligger der også en slags kronologiske overvejelser bag nogle LXX-udgavers ide, at stille tolvprofetbogen med Hoseas i spidsen for profeterne foran Esajas, Jeremiasbøgerne, Ezekiel og Daniel; men jeg skal skynde mig at tilføje, at der også kan have været en teologisk drivkraft bag placeringen af Ezekiel med dens apokalyptiske træk og den endnu mere apokalyptiske Daniel sidst i LXX. Men det synes som om "historismen" vinder til sidst, ved at man lader historieværket, Makkabæerbøgerne, slutte LXX, således at GT er bragt historisk så tæt på NT som muligt. Det sidste fik konsekvens for Vulgata, der som sagt slutter GT med Makkabæerbøgerne, og dermed fik det videre konsekvens for alle katolske bibler, i hvert fald indtil Vatican II i 1960'erne, hvor det blev tilladt at lægge katolske bibeloversættelser nærmere til den hebraiske tekst og BH's disposition af GT-bøgerne.

Kort sagt: Det klare billede af et GT, der ender med profetien som introduktion til NT, må altså anvendes med forsigtighed, men det er jo ikke det eneste eksempel vi har på, at tilsyneladende klare teorier inden for bibelvidenskaberne ikke holder helt, men kun antyder en retning for fortolkningen. Der er nemlig en endnu væsentligere grund til at tro, at det trods al klarhed er en fiktion - hvis ikke det er, fordi det er en fiktion, at det er så klart! Man må stille sig selv det relevante spørgsmål, om samlingen af hebraiske hellige skrifter eksisterede som en *bog*, før LXX blev til? Svaret herpå er med al sandsynlighed et klart nej!

3.

På Qumran-samfundets tid var *Biblia Hebraica* en samling bogruller, og det, der kendes af LXX fra samme tid, var også bogruller. Vi har en ide om, hvordan jøderne den gang burde stille disse ruller op i rækkefølge efter hinanden, men jeg tvivler efterhånden meget på, om man ville have stillet dem i den kanoniske orden, som vi kender den. Gad vidst, om ikke det vil være anakronistisk kun at omtale de bibelske tekster fra Qumran i den kanoniske orden, og gad vidst, om ikke Qumran-menighedens ledere ville have bundet nogle af deres egne skrifter med ind, Sektrullen eller Tempelrullen eller andre, hvis de skulle have produceret en samlet bibelbog. Man kommer let til at tro, at der er en klar forskel på ruller, der indeholder dele af bibelen, og sektens "egne" ruller – men det er der vel egentlig ikke.

På Jesu tid var bibelens bøger også bogruller. Det hebraiske ord *m^egillāh*, der findes ca. 25 gange i BH gengives de fleste gange i LXX ved *khartēs* eller *khartion*, men det kan også gengives ved *biblíon*. Det sker fire gange i LXX-Jer 43 (= BH-Jer 36), hvor kong Josias brænder Jeremias' bogrulle. Der er altså ingen grund til, at *biblíon* i Luk 4,17 eller Gal 3,10 ikke skulle være en bogrulle. I Luk 4 optræder Jesus i synagogen i Nazaret, hvor man rakte ham en Esajasrulle, og han læste fra det, vi kalder Es 61,1-2. NT's tekst er ligesom LXX's udgave af samme tekst kortere end de tilsvarende vers i BH, men de to græske udgaver er heller ikke helt identiske. Vi må antage, at der var forskellige Esajasruller i omløb på Jesu tid, men vi kan selvfølgelig hverken vide, hvordan teksten var på hebraisk i rullen brugt i Nazaret, eller om Lukas-evangelisten citerer den, som den så ud, eller om han citerede sin egen græske udgave af Esajas' Bog.

Selv om bogruller som sagt ikke behøver at stå i en bestemt orden, og man kan tage dem frem uafhængigt af hinanden, efterhånden som man får brug for dem, er der som bekendt for-

9. Se igen den i n.6 nævnte kommende artikel.

skellige klassiske antydninger af en vis orden eller disposition i skrifterne.¹⁰ Efter nogle forskeres mening er der allerede i bibeltekster ældre end NT antydninger af, at man kendte en tredeling af BH's skrifter. Et af de steder, man har peget på som bevis for, at tredelingen er relativ gammel, er Jer 8,8-10, hvor der tales om, at de vise bliver til skamme, og at alle fra profet til præst handler løgnagtigt.¹¹ Efter min opfattelse er det et meget tyndt bevis, der kun kan bruges, hvis man på forhånd tror, at BH altid har været tredelt.

Mere hold er der i Sir 38,35-39,1: "Anderledes med ham, der er optaget af Herrens lov og beskæftiger sig med den. Han udforsker visdommen hos de gamle, og han fordyber sig i profeterne". Det underbygges med et ofte anført citat fra Jesus Siraks barnebarns prolog: "Mange og store ting er blevet givet os gennem loven og profeterne og deres efterfølgere..." og lidt længere fremme fremhævelsen af, at "min bedstefar... frem for noget helligede sig studiet af loven og profeterne og de andre fædrene skrifter..." Begge disse citater fra prologen kan tolkes som en antydning af, at loven og profeterne er det primære, og at der er kommet mere til, men de kan også tolkes som udtryk for, at man har kendt en begyndende tredeling.

Der er andre tekster, der bidrager til diskussionen herom, og jeg skal ikke gå ind på dem alle. I en Qumrantekst (4QMMT), der i dansk oversættelse har fået navnet "Udvalg af Lovens Gerninger", står der: "Vi har også [skrevet] til dig, for at du skal granske i Moses' bog og i [pro]feternes bøger og hos Da[vid]..."¹² Dette citat betragtes ofte som et afgørende bevis på kendskab til en tredeling af de hebraiske bibelske skrifter. Høgenhaven er tilsyneladende ikke i tvivl; i kommentaren til teksten skriver han, at den har "den måske ældste henvisning til en samling af hellige skrifter i tre dele".¹³

Det kunne være spændende, hvis man kunne bevise, at der har eksisteret en "kanon", der begynder med Moses og slutter med David; det kunne støtte min ide om, at der i salmerne er en Moses-David sammenhæng, der går ud over det lidt banale forhold, at de begge har lagt navn til fem bøger.¹⁴ Men ikke desto mindre synes jeg, at det er usikkert, om Qumranteksten kan bruges på den måde. Det er ikke det store problem, at navnet *David* er rekonstrueret. Min usikkerhed går på, om man i navnet David her kan tillade sig at inkludere en skriftsamling, der på den ene side ækvivalerer med "Moses" og "profeterne" i citatet, og på den anden side svarer til det, vi kalder Davids Salmer i dag. Man kan ikke udelukke, at David blev regnet til profeterne og blandt dem havde en særrolle, der gjorde, at han skulle fremhæves særligt. Men lad tvivlen komme sagen til gode og sige, at vi måske også her har kendt en todeling, der er på vej til at blive en tredeling af de hebraiske hellige skrifter.

Det svarer til, hvordan især evangelierne og Acta omtaler de hellige skrifter, nemlig som en todelt størrelse, "Moses og profeterne" (Luk 16,29.31; 24,27; jf. Acta 26,22 og Joh 1,45) eller "loven og profeterne" (Matt 5,57; 7,12; 11,13; 22,40; Luk 16,16; Acta 13,15; 24,14, Rom 3,12; jf. Joh 1,45) og en enkelt gang i Acta "Moseloven og profeterne" (Acta 28,23; jf. Luk 24,44). Kun et enkelt sted, nemlig Luk 24,44 antydes en tredeling, når Jesus siger: "Alt det må opfyldes, som står om mig i Moseloven, hos profeterne og i salmerne". Forskellen til det ovenanførte Qumran-citat er netop, at hos Lukas er det udtrykkeligt den litterære størrelse *salmerne*, der

10. Se fx McDonald, "List and Catalogues of Old Testament Collections", i: *The Canon Debate*, 585-590.

11. På tilsvarende måde har man anvendt Ez 7,26: "Ulykke følger på ulykke, rygte føjes til rygte. De søger syner hos profeten, både præstens belæring og de ældstes råd slår fejl". Til diskussionen om tredelingen af BH se J.C. Trebolle Barrera, "Origins of a Tripartite Old Testament Canon", i: *The Canon Debate*, 128-145.

12. "Udvalg af lovens Gerninger" Indledt og oversat af J. Høgenhaven, i: B. Ejrnæs, S. Holst og M. Müller (red.), *Dødehavsskrifterne og de antikke kilder om essæerne*, 2. udg., København: Forlaget Anis 2003, 169-179. Citatet fra C 10, findes s. 175.

13. *Dødehavsskrifterne*, 179.

14. *Dansk kommentar til Davids Salmer I*, 151-155, samt artiklen "The Psalter in the Canon".

nævnes og ikke blot David, og derfor er vi måske her endnu nærmere ved den senere kendte tredeling.

Det kan man, hvis man vil gå videre ad den vej, sammenholde med, at de to mest citerede GT-bøger i NT netop er salmerne og Esajas. Ifølge antallet af citater hos de tidlige kirkefædre ser det heller ikke ud til, at de har haft kendskab til alle gammeltestamentlige skrifter; de citerer i hvert fald ikke dem alle sammen. Det er stadig loven, profeterne, og her igen især Esajas, og salmerne, som har været kendt og elsket og brugt.¹⁵

Med andre ord, man må regne med en eller anden form for historisk, litterær udvikling af den slags, det bliver vanskelig at beskrive. Oven på loven og profeterne (og evt. salmerne) blev der lagt en samling af blandede skrifter. I den rabbiniske litteratur findes det synspunkt, at evnen til at formidle åbenbaringen blev taget fra profeterne og overladt til vismændene,¹⁶ og dette synspunkt kunne indgå i forklaringen på, at udviklingen fra en todelt frem mod en tredelt hebraisk kanon har kunnet finde sted.

Det er en udvikling, der nemt kan have taget flere hundrede år, og afslutningen på den er næppe tidligere end den kristne kanondannelse, hvor de tilsvarende tekster blev samlet i et fire-delt GT. En gennemgang af de klassiske lister, både jødiske og kristne, vil, så vidt jeg kan se, afsløre, at det længe bliver ved at være uklart, hvad der i den jødiske tradition var profeti, og hvad der var visdom, og tilsvarende, hvad der i den kristne bibel blev opfattet som historieskrivning, og hvad der blev regnet til poesi og visdom.¹⁷

Lad mig slutte med at sige, at der først for alvor er tale om en Bibel, da de forskellige *biblion'er* blev lagt oven på hinanden og bundet ind sammen, GT og NT i én bog: *Biblia*. Derfra er der så en ny historie frem til, at de forskellige kirker fik deres mere eller mindre forskellige bibler. Før der fandtes indbundne bibler, er det skema, jeg begyndte med at tale om, og som jeg godt kan lide, en efterrationalisering eller en fiktion. Det, der bliver tilbage, er, at skemaet mere eller mindre kommer til at passe, når vi føjer NT på:¹⁸

TANAK / BH:	LUTHERSK GT:	NT:
Lov	Mosebøger	Evangelier
/ Profetisk historie	Historiske bøger	Acta
Profeter		
\ Profetisk profeti		
Skrifterne	Visdom og poesi	Breve
	Profeterne	Apokalypsen

Det kristne GT er så ikke længere identisk med det færdige *biblia hebraica*, men (med)bestemt af det NT, som har sin egen redaktionshistorie, som andre af selskabets medlemmer må tage sig af.

15. Jeg må her nøjes med igen at henvise til Barrera i: *The Canon Debate*, 142f.

16. Se fx J. Blenkinsopp, *Wisdom and Law in the Old Testament: The Ordering of Life in Israel and Early Judaism*, Oxford: Oxford University Press 1995, 5. Det vil også føre for vidt at forfølge dette forhold her.

17. Se videre hos J. A. Sanders, "Canon. Hebrew Bible", i: *The Anchor Bible Dictionary*, Vol. I (A-C), New York e.a.: Doubleday 1992, 837-852, jf R. Beckwith, *The Old Testament Canon of the New Testament Church and its background in Early Judaism*, London: SPCK 1985.

18. Se *Dansk Kommentar til Davids Salmer I*, 155-158.